

# ‘De scharpheit van een gladde tong’

Literaire teksten en publieke opinievorming in de vroegmoderne Nederlanden<sup>1</sup>

JAN BLOEMENDAL EN ARJAN VAN DIXHOORN

3

BMCN | DEEL 125 - 1 | 3 - 28

*‘The Sharpness of a Smooth Tongue’. Literary Texts and the Formation of Public Opinion in the Early Modern Netherlands*

The Low Countries hardly play any role in international debates about the history of the formation of public opinion in early modern Europe. In the wake of Jürgen Habermas, historians have focused in particular on late seventeenth- and eighteenth-century England and France. Scholars have criticised the notion that it was during the eighteenth century that the formation of free public opinion came into existence due to a combination of the periodical press, its critical role and a national readership. Nevertheless, the period before 1700 is hardly referred to at all during discussions about the role of public opinion. During that time a permanent, structured public openness did not exist. However, in the early modern Low Countries many socio-cultural and institutional conditions seem to be present which made the formation of critical public opinion among the population possible. The literary culture of these regions offers an important research subject for studies into the formation of public opinion.

## Inleiding: Hooft en de macht van het vrije woord

In 1642 schreef de Amsterdamse literator Pieter Cornelisz. Hooft in zijn *Nederlandsche Historiën* over de rol van de ‘rymkunst’ in het ontstaan van de Nederlandse Opstand. In veel Nederlandse steden en dorpen beoefenden rederijkers de rijmkunst. Zij gaven gedichten uit om ‘van handt tot handt te laten loopen’ en vertoonden in het openbaar kluchtige en ernstige toneelspelen waarin ze ‘yeder ’t geen zynen plicht betrof te gemoet voerden’. Volgens Hooft was ‘de scharpheit van een gladde tong’ effectiever dan



▲  
 Allegorie op het Haarlemse rederijkersleven. Anoniem  
 schilderij, gedateerd 1659,  
 Bron: Frans Halsmuseum, Haarlem.

drukwerk. In één klap werden daardoor veel mensen ‘op een’ uure beleezen’ en met de hartstocht ‘des woordtvoerders’ beïnvloed. Rederijkers vielen met hun ‘vryheit van monde’ de zwakten van de ‘paapen’ aan, beschimpten ‘plompe misbruiken’ en bekritiseerden de kettervervolgingen fel.<sup>2</sup>

Hooft geloofde in de communicatieve efficiëntie van performatieve literatuur (teksten die opgevoerd worden of voor opvoering bestemd zijn). Dat geloof botst met de gedachte dat juist door de boekdrukkunst de reikwijdte van opinies sterk groeide, en dat de Reformatie zonder die communicatierevolutie niet mogelijk was geweest. Nu is die opvatting door Reformatiehistorici sterk genuanceerd ten voordele van het door Hooft zo geroemde gesproken woord als verbinding tussen de wereld van geschreven en gedrukte teksten en het publiek.<sup>3</sup> Dat een bovenlokale communicatiegemeenschap, zoals die van de rederijkers in een vroegmoderne samenleving, de publieke opinie hielp vormen staat echter ook op gespannen voet met de opvattingen van de Duitse socioloog Jürgen Habermas. Habermas stelde immers dat dergelijke bovenlokale gemeenschappen voor 1700 niet bestonden. Ook een begrip van publieke opinie, zoals dat toch in de opvattingen van Hooft te vinden is, zou volgens Habermas toen nog niet hebben bestaan.<sup>4</sup>

Het model van Habermas en de criteria en verklaringen die hij heeft aangedragen voor het ontstaan van een moderne publieke sfeer en opinie (zie het kader) zijn paradigmatisch geworden. Op onderdelen

1 Dit artikel is geschreven in het kader van twee onderzoeksprojecten: het VIDI-project ‘Latin and Vernacular Cultures. Theatre and Public Opinion in the Netherlands ca. 1510-1625’ van Jan Bloemendal en het VNC-project ‘Vroegmoderne publieke opinie. Patronen, mechanismen en actoren in de wisselwerking tussen opinie- en besluitvorming in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, 1500-1700’ van Arjan van Dixhoorn. De laatste deed een deel van het onderzoek aan de University of California in Los Angeles met financiële steun van een Fulbright Junior Scholarship.

2 Pieter Cornelisz. Hooft, *Nederlandsche Historiën* (Amsterdam 1642) 37-38; P.C. Hooft, *Nederlandse Historiën. Een keuze uit het grote verhaal van de Nederlandse Opstand*, Frank van Gestel, Eddy Grootes en Jan de Jongste (eds.) (Amsterdam 2007) 52-53. Vergelijk ook: Werner Waterschoot, ‘De rederijkerskamers en de doorbraak van de

reformatie in de Zuidelijke Nederlanden’, *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer ‘De Fonteyne’ te Gent* 45-46 (1995-1996) 141-153.

3 Zie over de verhouding tussen het gesproken, geschreven en gedrukte woord buiten de geleerdenwereld: Ronald Scribner, ‘Oral Culture and the Diffusion of Reformation Ideas’, *History of European Ideas* 5 (1984) 237-256; Adam Fox, *The Spoken Word. Oral Culture in Britain 1500-1850* (Manchester en New York 2002); en idem, *Oral and Literate Culture in England 1500-1700* (Oxford 2000); Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion* (Cambridge 2005).

4 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge 1989); vertaling van *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied 1962).

daarvan is wel kritiek uitgeoefend. Maar breed aanvaard is nog steeds de historische claim dat een moderne publieke sfeer alleen kon ontstaan door de opkomst van een kritische nationale pers en een geïnformeerd, geëngageerd en kritisch nationaal publiek dat bijeenkwam in netwerken van genootschappen, salons, koffiehuisen, schouwburgen en concertzalen.<sup>5</sup> Veel door Habermas geïnspireerd onderzoek richtte zich dan ook op de late zeventiende- en achttiende-eeuwse nieuws- en opiniepers en de toenmalige ontmoetingsplekken voor de beschaafde burgerij. De zestiende eeuw is er bekaaid van af gekomen, om van de middeleeuwen nog maar te zwijgen.<sup>6</sup>

In dit artikel richten we ons op de tot nu toe onderbelichte rol van de literatuur in de vormgeving en openlijke expressie van opvattingen in de vroegmoderne Nederlanden. Nederlandse en Vlaamse literatuurhistorici gaan er inmiddels vanuit dat literaire teksten ingezet werden voor opinievorming.<sup>7</sup> Het gebruik van literaire teksten als bron voor historisch onderzoek naar publieke opinievorming is onder historici helaas (nog) geen breed gedeelde praktijk.<sup>8</sup> Dat willen wij graag helpen veranderen.

Publieke opinie definiëren wij als een complex van opvattingen in grotere of kleinere segmenten van de samenleving over sociale, politieke, morele, religieuze en andere openbare aangelegenheden die op verschillende manieren ontstaan en geuit worden. Het gaat ons hier om het proces van publieke meningsvorming, niet om de individuele meningen zelf. In dat proces zijn de manieren waarop opinies vorm krijgen en al dan niet openlijk worden geuit, doorslaggevend. Wat wij nu 'literatuur' noemen was toen een belangrijk medium om opvattingen te ventileren. Het is natuurlijk problematisch om het begrip 'literatuur' te definiëren voor een tijd waarin ons concept niet bestond. In dit artikel gaan we zoveel mogelijk pragmatisch

5 Voor kritiek op Habermas zie: Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge en Londen 1993); Harold Mah, 'Phantasies of the Public Sphere. Rethinking the Habermas of Historians', *The Journal of Modern History* (Special Issue: New Work on the Old Regime and the French Revolution) 72:1 (2000) 153-182; Wolfgang Jäger, *Öffentlichkeit und Parlamentarismus. Eine Kritik an Jürgen Habermas* (Stuttgart 1973).

6 Zie over bovenlokale openbaarheden in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd: Scribner, 'Oral Culture'; Rainer Wohlfeil, 'Reformatiorische Öffentlichkeit', in: Ludger Grenzmann en Karl Stackmann, *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit* (Stuttgart 1984) 41-52; Andrew Hadfield, *Literature, Politics and National Identity.*

*Reformation to Renaissance* (Cambridge 1994); Werner Faulstich, *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter 800-1400* (Göttingen 1996); idem, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400-1700)* (Göttingen 1998); Anne Coldiron, 'Public Sphere/Contact Zone. Habermas, Early Print, and Verse Translation', *Criticism* 46 (2004) 207-222.

7 Belangrijke pleitbezorgers zijn Herman Pleij en Marijke Spies. Zie ook: René van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam 2002) en Joost van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten. Deel I: Teksten en inleiding*, M. Spies (ed.) (Amsterdam, Oxford en New York 1987) viii (met dank aan Anita Boele voor deze verwijzing).

te werk. We gaan niet uit van een ontologische definitie van een universele categorie 'literatuur', maar van vormen en procédés die wij nu als 'literair' herkennen: retorische middelen, genre aanduidingen en -kenmerken, opdrachtbrieven en andere elementen die een werk als 'literair' coderen.<sup>9</sup> We verstaan dus onder literatuur teksten die een of andere (voor ons) herkenbare literaire vorm hebben gekregen: een brief, gedicht, dialoog, toneelstuk, lied, etc.<sup>10</sup> Het moet om teksten gaan die gepubliceerd zijn of gepubliceerd kunnen worden voor een 'algemeen publiek' en die bedoeld zijn om dat publiek te informeren, overreden of overtuigen. De teksten konden circuleren in puur mondelinge vorm of in puur schriftelijke, of in beide vormen, zowel in formele als in informele circuits, zowel in handschrift als in druk.

Hierna zullen we ook de uitgangspunten beschrijven voor het gebruik van literaire teksten in onderzoek naar de vorming en werking van publieke opinie in de vroegmoderne Nederlanden. We toetsen die uitgangspunten tenslotte aan twee 'literaire' teksten: een fictieve brief en een tragedie.

### Het model van Habermas en verschillende vormen van openbaarheid

Volgens Habermas ontstond in de late zeventiende en vooral de achttiende eeuw een *bürgerliche Öffentlichkeit*, een wereld waar verlichte geesten vrijelijk hun mening konden uiten over kwesties van algemeen belang. De discussies in die wereld vormden de basis voor de opkomst van de publieke opinie als een maatschappelijke autoriteit. Ze werd zichtbaar als de consensus die het resultaat was van de discussies.

Habermas beschouwt de opiniepers als een noodzakelijke factor in het ontstaan van de bovenlokale communicatiegemeenschappen. Die bovenlokale communicatiegemeenschappen waren in zijn visie weer nodig voor het ontstaan van de publieke opinie. Behalve in de pers kregen die gemeenschappen in de achttiende eeuw ook vorm in salons, koffiehuisen, concertzalen en genootschappen. Daar besprak een geïnformeerd publiek van individuele lezers het tot dan toe gesloten domein van de staat en haar beleid.

8 Zie voor een uitzondering: Hendrik Enno van Gelder, 'Satiren der zestiende-eeuwsche kleine burgerij', *Oud-Holland* 29 (1911) 201-252; en recent: Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).

9 Het is wèl geprobeerd, zie: Meyer H. Abrams en Geoffrey H. Harpham, *A Glossary of Literary Terms* (Boston 2005) 152-153, onder 'Literature': 'designates fictional and imaginative writings – poetry, prose fiction, and drama. In an expanded

use, it designates also any other writings [...] that are especially distinguished in form, expression, and emotional power'.

10 We laten de discussie over de demarcatielijnen tussen literatuur en pamfletten achterwege, zoals ook Marijke Meijer Drees deed in haar 'Pamfletten. Een inleiding', in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 2-28, vooral 11-18.

Vanwege de sociaal-culturele kwaliteiten van dat nieuwe publiek was het voor de staat niet langer mogelijk de consensus te negeren die uit de discussies voortvloeide. De kunst- en literatuurkritiek beoefend door beschaafde individuen legden zo de basis voor de opkomst van de publieke opinie als politieke autoriteit.<sup>11</sup>

Habermas ontkent niet dat literaire teksten, maar ook schilderijen en muziek, al in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd deel uitmaakten van een multimediaal systeem en vaak zeer politiek, religieus, moreel of maatschappelijk van inhoud waren. Hij neemt echter aan dat de kunst van vóór de Verlichting altijd verbonden was met het representatiestreven van autoriteiten. Volgens hem kende het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa een *representative Öffentlichkeit* van autoriteiten en nog geen bovenlokaal publiek van betrokken, geïnformeerde, onafhankelijke en rationeel denkende individuen, de *bürgerliche Öffentlichkeit*.<sup>12</sup>

#### **Kenmerken van een Burgerlijke openbaarheid volgens Habermas:**

een geletterd nationaal publiek;  
 een gemeenschap van vrije individuen;  
 een rationele gedachtewisseling op basis van argumenten;  
 een kapitalistische markteconomie;  
 scheiding tussen privé- en publieke sfeer;  
 scheiding tussen staat en persoon van de vorst;  
 onafhankelijke communicatiekanalen;  
 gemeenschappelijke opinievorming over publieke kwesties.

#### **Kenmerken van een Representatieve openbaarheid volgens Habermas:**

ongeletterde collectieven;  
 feodale verhoudingen;  
 gesloten lokale gemeenschappen;  
 geen scheiding tussen privé- en publieke sfeer;  
 geen onafhankelijke communicatiekanalen;  
 opinievorming als monopolie van machthebbers;  
 openbaarheid in dienst van representatie en legitimatie macht.

11 Habermas, *The Structural Transformation*. Zie over dit deel van de theorie met betrekking tot het achttiende-eeuwse Berlijn: Jochem Schulte-Sasse, 'Einleitung. Kritisch-rationale und literarische Öffentlichkeit', in: Christa Bürger, Peter Bürger en Jochem Schulte-Sasse (eds.), *Aufklärung und literarische Öffentlichkeit* (Frankfurt am Main 1980) 12-38.

12 Marc Boone, "In den beginne was het woord". De vroege groei van "parlementen" in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 338-361, stelt dat Habermas ten onrechte de toepasbaarheid van het begrip publieke ruimte afwijst voor de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Habermas baseerde zich voor die afwijzing voornamelijk op Huizinga's klassieker *Herfsttij der Middeleeuwen*.

Voor Habermas is brede deelname aan een interlokale literaire cultuur sterk gebonden aan het bestaan van een leespubliek. Die stelling is niet onweersproken gebleven. De Reformatiehistoricus Robert Scribner heeft gewezen op het belang van de mondelinge overdracht van ideeën in de opkomst van een protestantse massabeweging in de vroege Duitse Reformatie. Hij toonde aan hoe ideeën gedrukt en vervolgens verder verspreid werden via orale, performatieve, handschriftelijke en visuele media. De wisselwerking tussen verschillende communicatiemiddelen maakte het mogelijk dat lokale gemeenschappen onderdeel werden van een bovenlokale beweging en dat ideeën van de Reformatie door acties van gewone mensen op lokaal niveau gestalte kregen.<sup>13</sup>

De historicus Rainer Wohlfeil ging in 1984 na in hoeverre de Duitse Reformatie beschouwd kan worden als een vroege vorm van burgerlijke openbaarheid volgens de criteria van Habermas. Wohlfeil stelde dat die bovenlokale beweging in een grotendeels orale en *face-to-face*-samenleving voldeed aan het openbaarheids criterium van algemene toegankelijkheid en politieke relevantie. Dat leek hem op zich echter onvoldoende om te spreken van burgerlijke openbaarheid. Hij gebruikte daarom het begrip *reformatorische Öffentlichkeit*. Daarbij ging het om een openbaar debat waarin voor- en tegenstanders van de Reformatie elkaar bij voorbaat wederzijds uitsloten. Partijen wilden de ander overtuigen van een (reeds) geopenbaarde waarheid in plaats van te streven naar gemeenschappelijke standpunten via een open debat.<sup>14</sup>

De Duitse Reformatie was niet de enige periode waarin tijdelijk een openbaar debat opbloede waaraan grote groepen mensen deelnamen. Asa Briggs en Peter Burke stellen daarom voor te spreken van *tijdelijke* (of conjuncturele) en *permanente* (of structurele) *openbaarheid*. Onder tijdelijke openbaarheden rekenen ze de beginfase van de Duitse Reformatie, de Franse godsdienstoorlogen van na 1560, de Nederlandse Opstand van 1566 en volgende jaren en de Engelse Burgeroorlog van de jaren 1640, met elk zijn eigen explosie aan pamfletten. Pas vanaf de zeventiende eeuw zou de openbaarheid permanent geworden zijn door de opkomst van krant en tijdschrift, die met vaste regelmaat verschenen. Daarmee zien ook zij, ondanks

13 Scribner, 'Oral Culture', Scribner maakt wel gebruik van sociaalwetenschappelijke inzichten over sociale bewegingen, maar niet van theorieën over openbaarheid/publieke sfeer en publieke opinie.

14 Wohlfeil, 'Reformatorische Öffentlichkeit'. De term is van de marxistische historicus Jürgen Schutte. In tegenstelling tot de burgerlijke open-

baarheid van Habermas was de reformatorische openbaarheid nauw verbonden met de tijdelijke sociale beweging van de Duitse Reformatie en kwam ze volgens Wohlfeil ten einde met de confessionalisering en institutionalisering van het Duitse protestantisme.

hun aandacht voor de wereld van de orale, theatrale en visuele communicatie, de drukpers als belangrijke motor achter de ontwikkeling van een permanente openbaarheid.<sup>15</sup>

In hun beperkte revisie gaan Wohlfeil en Briggs en Burke ervan uit dat het moderne fenomeen van de publieke opinie, dat volgens Habermas alleen zou kunnen bestaan dankzij een opiniepers, een langere aanlopende. Een groeiende hoeveelheid literatuur over communicatievormen in verschillende Europese regio's zet echter het idee van het primaat van de drukpers als middel om een bovenlokale openbaarheid te genereren sterk onder druk.<sup>16</sup> Daardoor geïnspireerd betogen wij dat ook de vroegmoderne Nederlanden een *permanente* bovenlokale openbaarheid kenden. Die kwam tot stand door de wisselwerking van geschreven en gedrukte werken met de orale, performatieve en visuele media van de *face-to-face*-samenleving, en daarin speelden 'literaire vormen' een belangrijke rol.<sup>17</sup> Anders dan vaak wordt aangenomen is het bestaan van een periodieke drukpers dus geen noodzakelijke voorwaarde voor de regionale verspreiding van nieuws en opinies. Overigens moet niet vergeten worden dat de vroegmoderne samenleving haar eigen (en niet te onderschatten) vormen van periodiciteit had. Wekelijkse bijeenkomsten van rederijders (en andere instituties), publicaties van de overheid, de wekelijkse preek en natuurlijk de dagelijkse ontmoetingen in de eigen buurt, de herberg, de markt of de trekschuit maakten een continue stroom van nieuws en meningen mogelijk.

15 Asa Briggs en Peter Burke, *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet* (Cambridge 2002), vooral 102-104.

16 Zie Robert Scribner, *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany* (Londen 1987); Alistair Duke, 'Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', in: Philip Benedict (ed.), *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam 1999) 115-132; Henk van Nierop, 'Popular Participation in Politics in the Dutch Republic', in: Peter Blickle (ed.), *Resistance, Representation and Community* (New York 1997) 272-290. Zie ook het onderzoek naar bovenregionale opstanden van Charles Tilly, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000* (Cambridge en New York 2004).

17 Elizabeth Eisenstein meent dat de opkomst van de boekdrukkunst vooral invloed had op de geleerdenwereld die al een boekencultuur kende. Overigens wordt ten onrechte vaak aangenomen dat Eisenstein geen oog had voor de fundamentele rol van het orale in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne samenleving. Zie: Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change I* (Cambridge 1979) xi-xvi en 5-30, en vooral 10. Zie over de verhouding tussen het gesproken, geschreven en gedrukte woord buiten de geleerdenwereld Scribner, 'Oral Culture'; Fox, *The Spoken Word*; en idem, *Oral and Literate Culture*; Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*. Evenals Eisenstein benadrukken zij dat het gesproken woord vaak werd opgeschreven of gedrukt en het gedrukte woord vaak werd voorgelezen.

## Nadere kritiek op Habermas

Het is ongetwijfeld zo dat door de opkomst van de schrijvende pers de regelmaat, snelheid, massa en betrouwbaarheid van nieuws- en informatievoorziening toenamen. De mogelijkheid tot kritisch debat, waarin argumenten met elkaar vergeleken en gecontroleerd kunnen worden, en de rationele kwaliteit van de publieke opinievorming kunnen daardoor ook heel goed zijn toegenomen (dat geldt dan mogelijk ook voor de irrationaliteit). Habermas gaat echter verder, en meent dat de rationaliteit van *individuen* die als gelijkwaardigen met elkaar discussiëren, en niet het collectieve proces, het fundament vormde van de nieuwe achttiende- en negentiende-eeuwse burgerlijke openbaarheid. Het is de vraag of die individuele rationaliteit wel zo eenvoudig vast te stellen is, maar bovendien sluit Habermas zo andere bijdragen aan het debat uit. Zulke bijdragen bestaan echter wel degelijk en zijn ook relevant, al was het maar omdat ze zichtbaar maken wat er in een samenleving leeft. Het gaat daarbij om religieuze opvattingen, om normen, ervaringen, gevoelens, gewoonten en gebruiken, maar ook om grieven en belangen van individuen en collectieven.<sup>18</sup>

De aandacht moet daarom niet alleen gaan naar het geletterd en rationeel discours tussen welbespraakte individuen, maar ook naar andere, minder geletterde, rationele en welbespraakte vormen waarmee individuen en collectieven zich kunnen opwerpen als woordvoerders. De mate waarin zij zich aan bepaalde regels van rationele gedachteswisseling houden, is maar één aspect van het openbare debat.<sup>19</sup> Bovendien is rationaliteit een criterium dat, evenals het beroep op autoriteiten of culturele taboes, in discussies kan worden gebruikt als een machtsmiddel om anderen dan leden van de dominante groep in het openbaar het zwijgen op te leggen.<sup>20</sup>

Daarbij is de gedachte dat het literaire en artistieke leven in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd nauw verbonden was met de autoriteiten, achterhaald. Sociale, religieuze en politieke bewegingen in het middeleeuwse en vroegmoderne Europa maakten gebruik van (relatief)

18 Jäger, *Öffentlichkeit und Parlamentarismus*, 70-71, bekritiseert vooral het criterium van de rationaliteit en leervermogens van het individu. Schulte-Sasse, 'Einleitung', 22, wijst erop dat niet alleen de Rede maar ook moraal en zintuiglijke ervaringen in de openbaarheid uitgedrukt worden, vooral via literaire teksten. Jäger wijst op niet-geletterde vormen van protest, zoals optochten, stakingen en relletjes. Zie voor een vergelijkbare argumentatie Agnes S. Ku, 'Revisiting the Notion of "Public" in Habermas's

Theory – Toward a Theory of Politics of Public Credibility', *Sociological Theory* 18:2 (2000) 216-240.

19 Dit begrip vatten we metaforisch op, aangezien er vrijwel nooit (alleen) sprake is van een rechtstreeks debat.

20 Zie: Nancy Fraser, 'Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy', in: Bruce Robbins (ed.), *The Phantom Public Sphere* (Minneapolis en Londen 1990) 1-32, aldaar 10-12.

onafhankelijke kanalen voor onderlinge communicatie om nieuws te verspreiden, kritiek te uiten, oppositionele krachten te mobiliseren en zichtbaar te maken, druk uit te oefenen op de autoriteiten en soms ook tot politieke actie over te gaan. Daaruit blijkt ook het bestaan van een bovenlokale communicatiesfeer die buiten de sfeer van de autoriteiten om zorgde voor de circulatie en verwerking van nieuws en ideeën. Zoals gezegd speelde de *live* opvoering van muziek en rituelen en de publieke voordracht van teksten – van ordonnanties en preken tot liederen, gedichten en toneel – daarin een rol naast de materiële media van manuscript en gedrukt boek, schilderij en prent.<sup>21</sup>

Een ander probleem van Habermas' model is dat het geen rekening houdt met in- en uitsluitingsmechanismen: wie mag spreken, luisteren of moet zwijgen in discussies over kwesties die een bepaalde gemeenschap aangaan, zowel op het niveau van de staat, een regio, een plaats of zelfs een buurt? Het Habermas-publiek is zelf immers niet meer dan een deelgroep, namelijk het mannelijk deel van de hogere burgerij, die een bepaalde norm voor het onderling verkeer aanhangt. Het is voor die burgers zelf al onmogelijk om volkomen aan die norm van redelijkheid te voldoen, maar omgekeerd moet bedacht worden dat ook in vroegmoderne samenlevingen bepaalde groepen een vorm van publieke wijsheid nastreefden.

Het model van Habermas verhult dat in complexe samenlevingen een strijd gevoerd wordt om de ideologische hegemonie in het openbare domein. Groepen die het beste gehoord worden en voor iedereen het meest zichtbaar zijn werpen zich op als vertegenwoordigers van het algemeen belang. De vraag is hoe en door wie dat belang wordt geformuleerd. In de formulering van dat belang spelen allerlei economische, religieuze, culturele, morele, emotionele en politieke motieven een rol.<sup>22</sup>

De voor Habermas zo cruciale notie van het publiek veronderstelt interactie en participatie.<sup>23</sup> Publiek veronderstelt een wereld waarin bepaalde instituties, personen en onderwerpen het voorwerp zijn van permanente of periodieke aandacht. Een wereld waarin zij voortdurend gevolgd worden en onderwerp zijn van de (gedrukte) nieuws- en informatievoorziening. Maar ook in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd werden mensen door het onderlinge gesprek en door orale of performatieve en geschreven literatuur opgenomen in een gedurige uitwisseling van opvattingen. Het is niet houdbaar om de moderne tijd in dit opzicht fundamenteel te onderscheiden.

21 Briggs en Burke, *A Social History*, 74-105; Petegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*; Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Antwerpen en Amsterdam 1996) 47-76.

22 Het algemeen belang wordt altijd in onderlinge uitwisseling gedefinieerd. De dominante groep kan haar opvattingen over het algemeen belang gebruiken om andere opvattingen uit het opinie- en besluitvormingsproces te weren door ze voor te stellen als deelbelangen. Zie: Fraser, 'Rethinking the Public Sphere', 10-20.

Habermas hanteerde bovendien een wel erg strikte definitie van het publiek: een nationale eenheid van individuen. Hij beneemt daarmee het zicht op de verschillende collectieven die in een samenleving kunnen ontstaan met behulp van de voorhanden zijnde communicatiemiddelen rond thema's, belangen en levensomstandigheden. Ook verdwijnen de vele vormen van betrokkenheid bij de samenleving buiten het nationale niveau om uit het zicht.<sup>24</sup> Het is volgens ons dan ook beter het (historisch) onderzoek te verbreden. Het zou zich moeten richten op identificatie, beschrijving en analyse van manieren van opinievorming over specifieke maatschappelijke kwesties. Het zou moeten gaan over de invloed daarvan op politiek en samenleving in verschillende tijden en plaatsen, en daarbij aandacht besteden aan alle bij het proces betrokken groepen. In dit verband is het belangrijk om 'burgerlijk' niet sociaal-economisch te definiëren zoals Habermas doet (in het Engels en Frans zelfs expliciet met het begrip *bourgeois*). Beter is het om Agnes Ku te volgen en een politiek-sociale definitie te kiezen. 'Burgerlijk' verwijst hier naar het 'lidmaatschap' van een *polis* en actieve deelname aan de samenleving (de *citoyen*). Het begrip burgerlijke openbaarheid verwijst zo gezien naar concrete vormen van politieke en maatschappelijke betrokkenheid van individuen en groepen met verschillende sociaal-culturele achtergronden, belangen, opvattingen en uitdrukkingsmiddelen.<sup>25</sup>

Habermas heeft nóg een analytisch probleem gecreëerd voor onderzoekers van andere dan de moderne Europese samenlevingen. Hij maakt geen duidelijk onderscheid tussen het publiek als een sociale werkelijkheid (dat hij sterk identificeert met een enkele sociale groep) en het symbolische publiek dat wordt gerepresenteerd in de politieke en maatschappelijke retoriek. Habermas meent dat discussies binnen het burgerlijk publiek altijd tot een werkelijke consensus leiden, die dan als publieke opinie (dat is, opinie van het publiek) geldt. Die opinie wordt echter altijd als een symbolische eenheid gerepresenteerd wanneer iemand of een groep claimt namens het hele publiek (of de bevolking) te spreken.<sup>26</sup>

23 Sociologen en historici verbinden het begrip 'publiek' (net als het begrip 'massa') sterk met de moderne samenleving. Zelden of nooit wordt het gebruikt in een analyse van de middeleeuwse of vroegmoderne samenleving.

24 Ku, 'Revisiting the Notion of "Public"'. Zie verder: Henning Dunckelmann, *Lokale Öffentlichkeit* (Stuttgart 1975); Schulte-Sasse, 'Einleitung', 22; Slavko Splichal, 'Defining Public Opinion in History', Hanno Hardt en Slavko Splichal (eds.), *Ferdinand Tönnies on Public Opinion. Selections and Analyses* (Lanham 2000) 11-48.

25 Ku, 'Revisiting the Notion of "Public"'. Deze interpretatie van burgerlijke openbaarheid maakt het begrip ook minder Eurocentrisch en beter toepasbaar in onderzoek naar maatschappelijke betrokkenheid in niet-westerse en historische samenlevingen.



▲  
Pieter Balten, Boerenkermis op een dorpsplein. Op  
het toneel in het midden een opvoering van de klucht  
'Een cluyte van Plaeyerwater'.  
Bron: Rijksmuseumstichting Amsterdam.

Een verwijzing naar zo'n zogenaamde consensus onder de noemer van publieke opinie (of ook andere begrippen met eenzelfde lading, zoals het vroegmoderne begrip 'gemeente') kan geen sociale realiteit zijn en is daarmee een *fictie*. De publieke opinie als eenheid of consensus is dus een *symbolische* constructie die in de politieke retoriek een *reële* rol speelt bij het legitimeren van het optreden van de staat en van groepen in de openbaarheid. In de strijd die wordt gevoerd over de vraag wie en welke opvattingen dat symbolische publiek het beste vertegenwoordigen, de al genoemde strijd om de hegemonie in de openbaarheid, speelt het reële (altijd in zichzelf verdeelde) publiek natuurlijk een belangrijke rol. De publieke opinie als fictie veronderstelt dan ook het bestaan van een geïnteresseerde bevolking die tot collectieve meningsvorming in staat is.<sup>27</sup> Juist literair vormgegeven teksten kunnen in de verbeelding van dat publiek een belangrijke rol spelen. In de argumentatieve en didactische literaire teksten van de vroegmoderne tijd deed men dat ook veelvuldig.<sup>28</sup>

Habermas' analytische vermenging van publieksoorming als sociaal fenomeen, publieke opinievorming als fenomeen van communicatie en interactie, en 'het publiek' en 'de publieke opinie' als retorische onderdelen van dat communicatieproces wijst nog op een dieperliggend probleem. Habermas neemt aan dat de ontwikkeling van specifieke begrippen als publieke opinie en burgerlijke openbaarheid direct samenhangen met sociaal-economische en politieke ontwikkelingen.<sup>29</sup> Zoals hierboven is betoogd heeft hij een *retorische* strategie van een bepaald deel van de bevolking, de achttiende-eeuwse bourgeoisie, overgenomen als een *beschrijving* van de sociaal-culturele werkelijkheid die hij vervolgens is gaan analyseren. Door de retorische functie van begrippen als 'publiek' en 'publieke opinie' te onderkennen en hun rol in de samenleving te analyseren kan het onderzoek een belangrijke stap vooruit zetten in de richting van een casus-gerichte analyse van het proces van publieke opinievorming.

26 Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Habermas herkent wel een fictief element in de vorming van de publieke opinie, 69: 'Die entfaltete bürgerliche Öffentlichkeit beruht auf der fiktiven Identität der zum Publikum versammelten Privatleuten in ihren beiden Rollen als Eigentümer und als Menschen schlechthin', maar analyseert dat fictieve element verder niet.

27 Over het fictieve element: Ku, 'Revisiting the Notion of "Public"'; Mah, 'Phantasies of the Public Sphere'; Splichal, 'Defining Public Opinion in History'; en Floyd H. Allport, 'Toward a Science of Public Opinion', in: Daniel Katz e.a. (eds.), *Public Opinion and Propaganda. A Book of Readings edited*

for the Society for the Psychological Study of Social Issues (New York, Chicago en San Francisco 1964) 51-61, vooral 51-54.

28 Zie: Schulte-Sasse, 'Einleitung', 22. Zie voor de rol van literaire technieken in de representatie van het publiek: M. Baudin, 'The People in Seventeenth-Century French Tragedy', *Modern Language Notes* 52:7 (1937) 475-481; Hadfield, *Literature, Politics and National Identity*; Dagmar Freist, *Governed by Opinion. Politics, Religion and the Dynamics of Communication in Stuart London, 1637-1645* (Londen 1997) 239-306.

29 Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 16-78.

## Vroegmoderne publieke opinievorming

De vroegmoderne openbaarheid kenmerkte zich vooral door informele netwerken waarin nieuws en opinies gevormd en verspreid werden.<sup>30</sup> Institutionele spelers in het openbare domein waren de verschillende overheden, kerken en andere religieuze instellingen, educatieve instituties en literaire gezelschappen, en natuurlijk de drukkers en boekverkopers. In zekere zin vormden de publieke feesten, ceremonies en wedstrijden die laatmiddeleeuwse en vroegmoderne lokale gemeenschappen regelmatig organiseerden ook een geïnstitutionaliseerde openbaarheid die gelegenheden te over bood voor het opvoeren van toneel, het voordragen van verzen en het zingen van liederen. Het sociale karakter van deze gebeurtenissen zorgde er tegelijk voor dat ze ook knooppunten van de informele openbaarheid waren.<sup>31</sup>

Zeker in de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode waren de publieke nieuwsvoorziening en opinievorming collectieve projecten waaraan vele individuen hun bijdrage leverden. Communicatie vond ondermeer plaats via een web van gesprekken en privécorrespondenties. Geheime informatie werd gelekt en er was een voortdurend gis- en deductiewerk gaande op basis van beschikbare gegevens, ervaring en interpretatiekaders. Tot in de vroege zeventiende eeuw bestonden geen periodieken, kranten en tijdschriften, die structureel nieuws publiceerden. Nieuwsgaring was daarom werk van het publiek zelf en de publicatie van nieuws in druk was incidenteel. Voor zover nieuws en meningen via de drukpers (pamfletten en nieuwsprenten) werden verspreid vormden auteurs, drukkers, uitgevers, en de boekhandel het redactionele systeem van selectie en opinievorming.

Daarnaast ontstonden vanaf de vijftiende eeuw bovenlokale literaire netwerken van geleerden en ‘amateur-geletterden’, ondermeer door onderlinge correspondenties en bezoeken, maar ook door lidmaatschap van rederijderskamers. In die kamers werden allerlei onderwerpen op de agenda van de publieke opinievorming gezet en bediscussieerd, waardoor ook zij een ‘redactionele’ functie vervulden in een communicatiesysteem waarin de orale en visuele wereld en de wereld van het geschreven en gedrukte woord waren verbonden.<sup>32</sup>

30 Het verhaal van Hugo Grotius' ontsnapping uit Loevestein was in enkele dagen in het hele land bekend. Zie: Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645* (Amsterdam 2007) 260.

31 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 301-343; idem, 'Liefhebbers van de redekunst'; Anne-Laure Van Bruaene, "'A Wonderful Triumfe, for the Wynnnyng of a Pryse". Guilds, Ritual, Theater, and the Urban Network in the Southern Low Countries, ca. 1450-1650', *Renaissance Quarterly* 65 (2006) 374-405.

Vooral kooplieden, herbergiers, diplomaten en autoriteiten waren vanuit hun sociale functies voortdurend op zoek naar nieuws. Het ontbrak echter tot diep in de zeventiende eeuw aan mensen die *professioneel* naar binnenlands nieuws, informatie en meningen zochten om die geregeld te publiceren. Nieuwsgaring was in handen van belanghebbende, geïnteresseerde, goedgeïnformeerde leden van het publiek zelf die toegang hadden tot de juiste nieuwsbronnen. Doordat zij bepaalden wat ze belangrijk vonden om aan informatie te verzamelen hadden ze een cruciale redactionele rol in het vooral orale proces van publieke nieuws- en opinievorming.<sup>33</sup> De andere media waren nauw verbonden met die orale wereld. Meningsvorming, nieuws- en informatievoorziening vonden ook plaats door middel van het voordragen van gedichten, het zingen van liederen en het opvoeren van toneel, door het organiseren van *tableaux vivants* en beeldprogramma's bij officiële ceremonies. Nieuws, informatie en meningen werden ook verspreid in geschreven en gedrukte teksten, schilderijen en prenten, in glazen vensters, via kleding en door rituelen. Geleerden en ongeletterden, machthebbers en privépersonen maakten van die media gebruik om hun meningen te verspreiden. Velen hadden toegang: door aanwezig te zijn bij evenementen, doordat zijzelf konden lezen of anderen in hun omgeving konden horen voorlezen. Via het getoonde en het geschrevene konden opvattingen verder verspreid worden omdat ze na lezing of voorstelling besproken werden.<sup>34</sup> De activiteiten in die netwerken namen toe in tijden van groeiend publiek debat. Het aantal opinieleiders groeide, oude media expandeerden en vernieuwden en nieuwe media verspreidden zich sneller.<sup>35</sup>

32 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 257-263. Zie ook: Saskia Stegemann, *Patronage and Services in the Republic of Letters* (Amsterdam 2005) 435.

33 Zie voor vroegmoderne (orale) nieuwssystemen: Richard Cust, 'News and Politics in Early Seventeenth-Century England', *Past and Present* 112 (1986) 60-90; Alexander Fox, 'Rumour, News and Popular Political Opinion in Elizabethan and Early Stuart England', *Historical Journal* 40 (1997) 597-642. Zie voor de Nederlanden: H. van Nierop, "'And Ye Shall Hear of Wars and

Rumours of Wars". Rumour and the Revolt of the Netherlands', in: J. Pollmann en A. Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands* (Leiden 2007) 69-86.

34 De meeste verwerking zou zelfs in die fase plaatsvinden, zie Peter Eversmann, 'The Experience of the Theatrical Event', in: Vicky Ann Cremona e.a. (eds.), *Theatrical Events. Borders, Dynamics, Frames* (Amsterdam en New York 2004) 139-174.

35 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 89-91; Briggs en Burke, *A Social History*, 102-104.

Onderzoek naar controversen en publieke kwesties biedt een goede ingang tot de problematiek van vroegmoderne opinievorming. Cruciaal in het ontstaan van publieke controversen is dat mensen hun meningen over belangrijke onderwerpen niet voor zichzelf houden maar in het openbaar (dus zichtbaar en hoorbaar voor anderen) aan de orde stellen. Daarmee nemen zij het initiatief tot de omschrijving van een publiek probleem. Een publieke kwestie ontstaat immers pas wanneer grotere groepen een probleem herkennen en zich toe-eigenen, waarna een discussie kan ontstaan over de omschrijving van het probleem en de oplossing. Zulke processen van collectieve opinievorming worden complexer naarmate een samenleving en dus ook de problemen waarover mensen moeten oordelen ingewikkelder worden.<sup>36</sup> Om collectieve (openbare, algemeen toegankelijke en gekende) problemen te herkennen en op te kunnen lossen, moeten mensen toegang hebben tot relevante kennis en informatiestromen. Daarmee zijn we terug bij het mondelinge circuit dat in de vroegmoderne samenleving zo'n cruciale rol speelde. In de uitwisseling van mond tot mond wordt 'nieuws' voortdurend 'geredigeerd', wordt informatie weggehaald, aangevuld, herzien, en geherformuleerd, zodat de boodschap opgebouwd wordt uit de kennis en impliciete en expliciete oordelen van al degenen die haar vormgeven.<sup>37</sup>

Anders dan op bijeenkomsten van kleine groepen is het in een samenleving die het lokale niveau overstijgt lastig om te bepalen hoeveel mensen een bepaalde mening aanhangen. Wanneer het om controversiële onderwerpen gaat wordt dat nog moeilijker. Kennis over meerderheids- en minderheidsstandpunten speelt een cruciale rol in de dynamiek van het opinievormingsproces. Voor tijdgenoten was het echter een groot probleem om de representativiteit van opvattingen te bepalen, en voor historici is het dat evenzeer. Zeker is dat mensen en groepen mensen elkaar voortdurend waarnemen en beoordelen, en dat niet alleen, ze nemen ook het 'handelen' van instituties waar en vormen zich daarover een oordeel. Die waarneming

36 Hier heeft Habermas terecht op gewezen. Voor een kort overzicht van de verschillende fasen in het publieke debat zie ook: C. de Boer en Harm 't Hart, *Publieke opinie* (Amsterdam 2007) 43-45. Elisabeth Noelle-Neumann, *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut* (München 1980) 219-220 (vertaald in het Engels als: *The Spirals of Silence*); Friedhelm Neidhardt, 'Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen', in: idem (ed.), *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*. Sonderheft *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 34 (1994) 7-41.

37 Zie ook: Robert Darnton, 'An Early Information Society. News and the Media in Eighteenth-Century Paris', *The American Historical Review* 105 (2002) 1-35.

38 Zie voor een fundamentele analyse van de rol van waarneming in het proces van opinievorming: Noelle-Neumann, *Die Schweigespirale*. Zie ook: Darnton, 'An Early Information Society'; Arlette Farge, *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France* (Pennsylvania 1995); Fox, 'Rumour, News and Popular Political Opinion'; Van Nierop, "'And Ye Shall Hear'".

en beoordeling van anderen vormen uiteindelijk de kern van het proces van publieke opinievorming.<sup>38</sup> En precies in de poging om de representativiteit van meningen vast te stellen ontstaat de eerdergenoemde *fictie* van de publieke opinie. Door wat mensen horen vertellen, door wat ze lezen (en doorvertellen) en zien vormen ze zich een indruk van wat ‘het volk’, ‘de mensen’, ‘men’, ‘iedereen’, of ‘de gemeente’ denkt.<sup>39</sup>

Literaire teksten hadden een belangrijke rol in de schepping van het vroegmoderne fictieve publiek. Of een tekst een breed gedragen opinie weergeeft, of de mening van één individu, zodra een mening als breed gedragen opinie of consensus wordt voorgesteld, speelt die fictie een rol in de opinievorming. In *Het moordadich Stuck van Balthasar Gerards* (1608) breekt de Leidse rederijker Jacob Duym een lans voor voortzetting van de oorlog met Spanje door de aanslag op de ‘vader des vaderlands’ te presenteren als een laaghartige moord die op instigatie van de Spanjaarden werd gepleegd. Daarmee doet hij het voorkomen alsof de algemene opinie over Spanje zeer negatief was.<sup>40</sup> In het stuk wordt Balthasar Gerards aangezet tot de moord op Oranje door het trio van Spaenschen raed, Bloed-dorst en Inquisitie. De identificatie van Spanje met tirannie moest natuurlijk de afkeer van Spanje aanwakkeren. Welke rol dit stuk ook mag hebben gehad in de opinievorming over de vrede en in de onderhandelingen zelf, feit is dat in de jaren vóór 1609 niet aangestuurd werd op een (langdurige) vrede, maar op een (tijdelijk) bestand. Het stuk creëerde mede het publieke klimaat waarin de onderhandelaars moesten opereren. In hoeverre en hoe zij daardoor werkelijk beïnvloed werden, is vers twee.

39 Interessante voorbeelden van het proces van afwegen van de mening van ‘de gemeente’ etc. in de vroegmoderne Nederlanden zijn te vinden in kronieken. Zie bijvoorbeeld: Godevaert van Haecht, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, Robert Van Roosbroeck (ed.) (Antwerpen 1929); *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575, gevolgd van: Eene beschryving van de historie en het Landt van Brabant, sedert het jaer 51 vóór*

*J.-C., tot 1565 na J.-C., volgens een onuitgegeven handschrift van de 16e eeuw met Facsimile van het HS* (Antwerpen 1843); Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt, 1566-1568*, Ferdinand Vander Haeghen (ed.) (Gent 1872-1881).

40 Zie Jacob Duym, *Het Moordadich Stvck van Balthasar Gerards*, L.F.A. Serrarens en Nicolaas C.H. Wijngaards (eds.) (Zutphen z.j.).

In 1619 schreef Job A. van de Wael, factor van de Vlaardingse kamer De Akerenboom, *Schiedams Rood Roosjens Spel, van David ende Goliath*. Het was zijn antwoord op de prijsvraag van de Schiedamse rederijderskamer De Roode Roosen.<sup>41</sup> Aan het eind van de twisten tussen Maurits en Oldenbarnevelt, remonstranten en contraremonstranten en de oorlogs- en de vredespartij, schreef Van de Wael een toneelstuk waarin de Bijbelse koning David zijn volk redde door de reus Goliath te verslaan. Hij impliceerde daarmee dat ook Maurits de goddeloze reus (Spanje) zou verslaan en daardoor zijn volk zou redden, David en Maurits werden zo vergeleken. Dat lag voor de hand voor een stuk dat in druk was opgedragen aan Maurits en was geschreven op de Schiedamse vraag:

Wvat eer den Prins behoort, die syn vyandt bestrede,  
Met Waep'nen overwon', en braght 'tgemeent' tot vrede?

De parallel tussen David en Maurits werd onderstreept door paratekstuele middelen: een koor van Israëlitische vrouwen zong een loflied op David op de wijze van het Wilhelmus. Zo liet Van de Wael duidelijk zien waar zijn partijvoorkeur lag, en probeerde hij zijn persoonlijke voorkeur identiek te maken aan het algemene belang.

Duym's verwijzing naar de 'Spaanse Inquisitie' en Van de Waels verwijzing naar de mythe van het Nederlands Israël wijzen nog op een andere belangrijke functie van literaire teksten in de opinievorming. Ze hielpen kaders, sjablonen en stereotypen te ontwikkelen en verbreiden. Daarmee kon het geïnteresseerde publiek de wereld interpreteren, maatschappelijke ontwikkelingen duiden, standpunten en groepen identificeren en partijvoorkeuren vormen. Overheden konden de effecten van zulke teksten moeilijk inschatten. Het is dan ook goed denkbaar dat zij in hun overwegingen rekening hielden met zulke publiek geuite opvattingen. Bovendien was de politieke elite zelf onderdeel van het lees-, luister, en gesprekspubliek en konden haar leden ook direct aangesproken en beïnvloed worden door argumenten en formuleringen, en door het gerepresenteerde (fictieve) opinieklimaat.

41 Zie Jan Bloemendal, 'König von Gottes Gnaden? Der gute und der böse Monarch auf der frühmodernen Bühne in den Niederlanden bis ca. 1625 anhand der Davidspiele', in: Bart Ramakers, Christel Meier-Staubach en Heinz Meyer (eds.), *Akteure und Aktionen. Figuren und Handlungstypen im Drama der frühen Neuzeit* (Münster 2008) 289-

319. Zie voor Van de Wael onder meer ook: Arjan van Dixhoorn, 'Liefhebbers van de redkunst. Het Vlaardingse festival van 1616 en de principes van het Hollandse rederijdersleven', in: Bart Ramakers (ed.), *Op de Hollandse Parnas. De Vlaardingse rederijderswedstrijd van 1616* (Zwolle 2006) 11-29, aldaar 27-28.

42 Zie Mah, 'Phantasies of the Public Sphere'.

Het ‘opgeroepen’ fictieve publiek is vooral een reële factor in het proces van meningsvorming omdat meerderheden een belangrijke legitimerende, morele rol vervullen en bijdragen aan de sociale druk. Opvattingen die met succes worden voorgesteld als die van ‘het publiek’ kunnen heel goed overeenkomen met werkelijke meerderheden, maar dat hoeft niet zo te zijn. Het fictieve publiek dat in de publieke uitwisseling zichtbaar wordt gemaakt en privé wordt ‘waargenomen’ compliceert de dynamiek van de publieke opinievorming dus behoorlijk.<sup>42</sup> Wij menen dat historici zich er van bewust moeten zijn dat dit fictieve publiek ook voor 1700 bestond, en juist sterk vorm kreeg in literaire teksten, of die nu werden verspreid in geschreven, gezongen of voorgedragen en uitgebeelde vorm.

### Publieke opinie en publieke kwesties: twee voorbeelden

De literaire cultuur was in het vroegmoderne Nederland nauw verbonden met het sociale leven en de vorming van netwerken. Daardoor was er een uitgebreid publiek dat waarnam, las, luisterde, keek, zelf schreef, voordroeg en steeds vaker ook publiceerde via de drukpers. Dat publiek bestond niet alleen uit de humanisten en hun gelatiniseerde publiek, maar ook uit rederijkers en andere volkstalige beoefenaars en liefhebbers van (performatief-) literaire cultuur. De literaire technieken waren breed onder de bevolking verspreid en konden als dat nodig was worden ingezet om publieke kwesties te behandelen, en werden dat ook.

In de contextualiserende neerlandistiek worden niet-literaire bronnen gebruikt om meer inzicht te krijgen in de intertekstualiteit en in de maatschappelijke situaties die een literaire tekst hebben vormgegeven. Ook in het onderzoek naar publieke opinievorming en publieke kwesties zouden alle relevante bronnen moeten worden onderzocht op sporen van deelnemers, hun opvattingen en onderlinge interactie. Voor de bestudering van publieke kwesties is het onvoldoende om alleen een literaire tekst of alleen niet-literaire bronnen te bestuderen. Een publieke kwestie moet in elk geval bestudeerd worden met inachtneming van de middelen die haar nu juist publiek maken. Die middelen zijn vaak (ook) hoog- en laag literaire teksten die mondeling door opvoering of via handschrift of druk werden verspreid, en ook allerlei afbeeldingen die publiek werden vertoond en verkocht. In combinatie met andere bronnen (zoals gerechtelijke dossiers, correspondenties van overheidspersonen en anderen, of besluitenboeken) kan met de nodige voorzichtigheid de reikwijdte en het controversiële karakter van een kwestie worden bepaald. Ook kan worden achterhaald wie geïnteresseerd waren, erover discussieerden, of actief probeerden het bredere publiek of de overheid te beïnvloeden. Hierna gaan we in op twee ‘literaire’ teksten die sporen bevatten van pogingen om te interveniëren in een of meer publieke kwesties.

## Pasquil bekritiseert 'Mechelen'

De vroegmoderne wereld was vol van publieke kwesties, en een hele reeks ervan markeerde het begin, het verloop en het einde van de Nederlandse Opstand. Een Mechels handschrift in de British Library bevat een verzameling documenten over het ontstaan van de 'revolte' tegen de 'natuerlycke prinche', die in hun onderlinge samenhang een interessante inkijk geven in de bronnen waarmee een tijdgenoot de 'gebeurtenissen' aan het begin van de Opstand waarnam en beoordeelde.<sup>43</sup> De politieke en bestuurlijke documenten (brieven, plakaten, ordonnanties en petitie's) waar de geïnteresseerde burger de hand op kon leggen kregen extra samenhang door ingelaste gedichten die de gebeurtenissen scherp becommentariëren. Zo gaan een satirische pasquil en een ballade uit 1567 hevig tekeer tegen geuzen en 'calfsteerten' (calvinisten).<sup>44</sup>

De pasquil, *Advertissement ende loffelycke vermaninghe aen die goede catholycke borghers van Mechelen gedaen doer medelyden vanden zeer vermaerden ende oude Philosoph Pasquil van Roome*, is gedateerd op 22 maart 1567. Dit gedicht neemt de katholieke burgers van Mechelen de maat, kort na de nederlaag van de geuzen bij Oosterweel en de oploop op de Antwerpse Meir.<sup>45</sup> De schrijver spreekt de vrees uit dat de 'calfsniers van antwerpen' op hun vlucht naar Mechelen zullen komen, wijst zijn medeburgers op hun plicht en bereidt hen voor op een gewelddadige confrontatie. De schrijver lijkt daarbij in te gaan op verschillende excuses die onder de katholieke burgers de ronde deden (of waarvan de schrijver dat dacht) voor het feit dat men in 1566 de beeldenbrekers hun gang liet gaan, terwijl de katholieken veruit in de meerderheid waren. Het *Advertissement* is een krachtig pleidooi om in het vervolg (dat de schrijver dus snel verwachtte) de wapens te grijpen en net als in Antwerpen was gebeurd kerk en koning te verdedigen:

43 British Library, Additional Manuscripts, 18, 291. Copies of official letters and papers relating to the War of Independence in the Netherlands, from 1566 to 1578.

44 De term pasquil of pasquinade verwijst naar een anoniem smaadschrift, vaak in dichtvorm. De pasquinade ontleent zijn naam aan een oud, verweerd hellenistisch standbeeld dat in 1501 bij opgravingen was ontdekt en weer opgericht aan de westkant van het Piazza Navona. Kardinaal Oliviero Carafa begon een jaarlijkse ceremonie, gaf opdracht het beeld een toga aan te trekken en er Latijnse epigrammen aan te hechten. De

Romeinen noemden het beeld naar een naburige kleermaker Pasquin of Pasquino, en begonnen er in het kielzog van deze ceremonie anonieme satirische Latijnse versjes aan te hangen.

45 De geuzen werden onder aanvoering van Jan van Marnix, heer van Toulouse, (1537-1567) en de oudere broer van Marnix van St. Aldegonde, op 13 maart verslagen. Daarna bezette een groot aantal gewapende calvinisten in Antwerpen de Meir waar ze werden geïntimideerd door een nog grotere opmars van gewapende katholieke en lutherse burgers. Marnef, *Antwerpen*, 146.

Binnen andtwerpen heeftmen sulcx gesien oeck mede  
 Want doproedinghe en houdt eedt noch vrede  
 Duer de calfssteerten secte boos en vol argelist [...]  
 Sach men den derthienden van meerte grooten twist  
 Binnen antwerpen daer zy deden groot geweld  
 Maer den xv e moesten zy ruymen tvelt  
 Dus nemen de calfsniers van antwerpen de vlucht  
 Naer mechelen te comen is haer intentie  
 Om haer steerten daer te steecken hooch inde lucht  
 Men maecter over al aff grote mentie [...]  
 Wacht u wel ghy zyt voor die helsche banghicheyt  
 Het sconinck macht es naerby men zal u helpen  
 Teghen thoopken dat luttel te bedieden  
 Neempt wapen/ maeckt moet ghy sult gods thooren stelpen  
 Alst hoff zoe will niemande en kande u verbieden  
 Doedy teghen thoff ghy zyt bedorven lyeden.<sup>46</sup>

Voor zover bekend werd het *Advertisment*, dat was ondertekend met de naam Schellart, nooit gedrukt.<sup>47</sup> Maar de waarschuwing was zeker bedoeld om gelezen of gehoord te worden door de Mechelse katholieken, en ze zal voorgelezen zijn in gezelschap of in handschrift hebben gecirculeerd. De schrijver stelt de katholieken voor als een denkend en handelend collectief dat bedrogen kan worden, met argumenten kan worden overgehaald, aansprakelijk gesteld en tot handelen opgeroepen kan worden. Kortom, Schellart richtte zich tot de katholieke Mechelse burgerij als tot een morele ‘instantie’, en associeerde een fictief Mechels publiek met koning en kerk.

Schellart zette literaire middelen in om een publieke kwestie te behandelen.<sup>48</sup> De rijmbrief, zogenaamd geschreven door de Romeinse filosoof Pasquillus, snijdt een voor loyale katholieken prangende kwestie aan de orde, definieert het probleem, behandelt de argumenten, weerlegt tegenwerpingen, informeert het publiek en tracht het te overtuigen en zelfs tot actie te bewegen. Daarmee is het *Advertisment* te beschouwen als onderdeel van een maatschappelijk debat dat vooral na de Beeldenstorm moet zijn gevoerd onder katholieken, over hoe te reageren op de calvinistische provocaties.

46 British Library, AM, 18, 291, f. 64 ro.-66 ro.

47 Het gedicht was ondertekend met de naam Schellart en de zinspreuk *Willet Doorgronden*. Volgens een notitie bij de achttiende- of negentiende-eeuwse index was het manuscript gemaakt door ene Schellart die substituut-procureur-generaal van de Grote Raad zou zijn geweest, tijdens of kort na de troebelen.

48 Het ging hem om een probleem (de vermeende passiviteit van de katholieke Nederlanders) dat historici ook nu nog bezighoudt. Zie Judith Pollmann, ‘Countering the Reformation in France and the Netherlands. Clerical Leadership and Catholic Violence 1560-1585’, *Past and Present* 190 (2006) 83-120.

Teksten als deze pasquil en andere geschreven openbare brieven, vervulden dezelfde rol als gedrukte pamfletten en traktaten, die vanaf de jaren 1560 in opmars waren. In het drukwerk bleven literaire genres (ontwikkeld voor een orale en performatieve context) zoals de fictieve dialoog tussen allegorische protagonisten van bepaalde standpunten en allerlei berijmde betogen, commentaren en aanvallen tot ver in de zeventiende eeuw de publieke gedachtewisseling vormgeven.<sup>49</sup>

Een complicatie is dat niet alle overgeleverde opiniërende en betogende teksten persé voor publicatie (door voordracht, circulatie of druk) bedoeld waren. Teksten die dat wel waren, zoals vermoedelijk ook de Mechelse tekst, kunnen in portefeuille zijn gebleven, of maar een kleine groep hebben bereikt. Dan hebben we echter nog altijd te maken met een individuele waarneming van en reflectie op argumenten die de ronde deden over een controversiële kwestie. Ook zo is een tekst te gebruiken als bron voor historisch onderzoek naar publieke opinie. Het Mechelse voorbeeld laat ook goed zien hoe in een literaire tekst en met fictionele elementen het fictieve publiek vorm kan krijgen (in dit geval voorgesteld als een meerderheid die zich laat ‘vangen’ door een minderheid) en aangesproken, aangevallen en tot actie aangespoord kan worden.

### Heinsius, de Oranjemythe en de ‘Vlaamse kwestie’

Anders dan een Nederlandstalige pasquil was Latijnse letterkunde allereerst bedoeld voor een intellectuele elite, en zeker een tragedie was dat. Zo bedoelde Heinsius zijn *Auriacus, sive Libertas saucia* (Oranje, of de gewonde Vrijheid, 1602) dan ook in eerste instantie voor zijn collega-geleerden en studenten van de Leidse academie die in staat werden geacht het hooggestileerde en ingewikkelde Latijn te lezen.<sup>50</sup> Met zijn *Auriacus* had Heinsius een dubbel doel: de klassieke tragedie in de Nederlanden laten herleven en zijn dankbaarheid uiten jegens de provincie Holland die hem en zijn familie had opgenomen. Dat deed hij als humanist uiteraard in het Latijn, en hij codeerde met allerlei middelen het senecaans-verheven karakter van zijn stuk: de opbouw in vijf bedrijven met daartussen niet-strofische koorliederen, een zeer verheven stijl en personages uit de bovenste lagen van de bevolking. Oranje wordt bijna tijdloos als senecaanse en stoïsche deugdheld getypeerd die zijn emoties volledig in bedwang heeft.

49 Zie daarvoor recent: Joost Vrieler, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (Hilversum 2007); Clazina Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Lite-*

*raire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008).

50 Zie Daniel Heinsius, *Auriacus, sive Libertas saucia* (1602), Jan Bloemendal (ed.) (Voorthuizen 1997).

Het is met zo'n hoge, bijna tijdloze stilering maar de vraag of het stuk een rol speelde in de vorming of bevestiging van de publieke opinie. Toch lijkt dat wel het geval te zijn geweest. De positie van prins Maurits, Leids alumnus die zojuist zijn succesvolle 'tien jaren' had beleefd, was sterk. Maar de mythevorming rond zijn vader Willem van Oranje als 'vader des vaderlands' die de natie onder zijn hoede had genomen kon een extra krachtige ondersteuning vormen voor zijn streven. Bovendien waren stad en universiteit al nauw verbonden met het vorstenhuis, aangezien Willem van Oranje de academie had gesticht als beloning voor de stedelijke standvastigheid in oktober 1578. Het is niet onmogelijk, zoals wel is gesuggereerd, dat het stuk ook een sollicitatiestuk was voor een positie aan de Leidse universiteit. Het feit alleen al dat Heinsius Oranje als onderwerp voor zijn stuk koos maakte het echter ook politiek. Het was onderdeel van pogingen om de Oranjes te verankeren in de republikeinse identiteit in ontwikkeling. Bovendien kon een dergelijk ambitieus stuk fungeren als model voor volgende bouwstenen van de Oranje-mythe.

Daar komt bij dat Heinsius in het stuk een koor van Vlaamse ballingen liet optreden die hun geliefde vaderland beweenden. Dit lijkt maar al te zeer een referentie aan de politieke actualiteit. Na de succesvolle 'tien jaren' van Maurits wilden de Staten-Generaal immers de 'Hollands tuin' sluiten en het Zuiden aan de Spaanse monarchie laten.<sup>51</sup> Ook de samenstelling van het koor en de inhoud van de koorliederen wijzen op een politieke oproep om Vlaanderen niet voorgoed prijs te geven. Als dat gebeurt, lijkt Heinsius te suggereren, is Oranje voor niets gestorven en is de Vrijheid werkelijk gewond, zoals ook de ondertitel van het stuk luidt. Door zijn positie theateraal in te bedden, kon hij die zowel verhullen als een algemener en tijdlozer karakter geven en daardoor met des te meer overtuigingskracht presenteren aan de intellectuele elite.

### De rol van literaire teksten in de publieke opinie: een model

Literaire teksten speelden dus op verschillende manieren een rol in het vroegmoderne proces van publieke opinievorming en van de vorming van een publiek. Ze konden bepaalde meningen ventileren en zo – trendsettend – bepaalde kwesties op de agenda zetten, of een zekere consensus in bepaalde kringen – trendvolgend – onder woorden brengen. Een literair werk gaf in elk geval de mening van een individu of een kleine groep weer, maar kon

51 Zie Simon Groenveld, 'De man met de loden schoenen. Een levensschets', in: Kees Zandvliet (ed.), *Maurits. Prins van Oranje* (Amsterdam en

Zwolle [2000]) 13-35, vooral 23-25; Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 2001<sup>5</sup>) 437-438.

ook claimen de mening van een grotere groep of groepen te representeren (de woordvoerders-functie). In de vroegmoderne Nederlanden hadden auteurs de mogelijkheid literaire werken te scheppen en verspreiden via de rederijerskamers en hun publieke optredens. In die kamers konden ze in gesprekken en voordrachten kwesties behandelen. Doordat die kamers in contact stonden met kamers elders ontstonden er ook bovenlokale en -regionale netwerken. Tegelijk onderhielden individuele rederijers contacten met drukkers en geleerden en allerlei andere maatschappelijke groepen. Zo ontstond een rijkgeschakeerd, geïnformeerd publiek van ‘welkenkende’ burgers. Ook de humanistische geleerden die het Latijn hanteerden maakten daarvan deel uit.

Literaire teksten werden in organisaties en vriendenkringen gelezen, besproken en beluisterd, getoond en bekeken. Dit alles gebeurde soms in samenspraak met de lokale of bovenlokale overheden, maar vaak ook los daarvan. De rederijers wierpen zich soms op als representanten van de overheid. Zij maakten toneelstukken, refreinen en *tableaux-vivants* voor Blijde Inkomsten maar uitten evenzeer direct of indirect kritiek op de overheid en de kerk, vooral in hun liederen en refreinen.

Het feit dat een mening een literaire vorm kreeg bepaalt natuurlijk de manier waarop we die mening moeten bestuderen. Het scheppen van een literair werk vereist een geestelijke inspanning, vaardigheden en kennis van andere literaire werken. De erin vervatte meningen – in een literair werk kunnen uiteraard diverse opinies naast en door elkaar verwoord zijn – worden dus al gevormd, gerijpt en vervormd in het scheppingsproces. Op deze wijze kunnen literaire werken de schrijver en diens publiek zicht geven op allerlei mogelijkheden die in de werkelijkheid besloten liggen, op allerlei openingen naar verandering of stabilisering. Dat doen literaire werken door hun inhoud, maar soms is zelfs het schrijven en publiceren ervan al een statement. In zijn *Gorcomienses* (1610) behandelde Nicolaus Vernulaeus, zoon van een kapitein uit het leger van Farnese, de geschiedenis van de martelaren van Gorcum.<sup>52</sup> In 1572 waren negentien katholieke priesters door de watergeuzen in Den Briel opgehangen, ondanks de toegezegde geloofsvrijheid. In zijn stuk over deze episode laat Vernulaeus allerlei allegorische personages optreden, zoals het Katholieke geloof en de Calvinistische, Lutheraanse en Mennonitische ketterij, die duidelijkheid verschaffen over zijn religieuze en politieke positie. Ook de ondertitel ‘de verbanning van het geloof’ (*fidei exilium*) is veelzeggend. Waarschijnlijk sloot Vernulaeus aan bij de rekatholiserende tendensen in het

52 Nicolaus Vernulaeus, *Gorcomienses sive fidei exilium. Tragoedia* (Keulen 1610). Zie over de geschiedenis zelf C.J. van Blijswijk, *De Martelaren van Gorcum. Voorbeelden van trouw* (Oegstgeest 1993) en, als mogelijke bron voor Vernulaeus,

Willem van Est, *Historiae Martyrum Gorcomiensium* (Douai 1603). Over Vernulaeus of Vernulz, zie onder meer J. Depuydt, ‘Nicolaus Vernulaeus (1583-1649), een bio-bibliografische studie’ (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Leuven 1991).

zuiden. Het is niet ondenkbaar dat het sluiten van het Twaalfjarig bestand in 1609 mede een rol speelde. Hoe kon men immers met zulke onbetrouwbare ketters een verdrag sluiten? Alleen al zijn onderwerpskeuze en de verheven vorm van de senecaanse tragedie zijn programmatisch.

Ook op een andere manier ‘werkt’ literatuur in de vorming van publieke opinie. Ze laat allerlei vertelstrategieën, retorische middelen en verhaalsjablonen zien, waarin gebeurtenissen waargenomen, verteld en geïnterpreteerd kunnen worden.<sup>53</sup> Anders geformuleerd: ze biedt een arsenaal aan mediatechnieken en repertoires (allegorie, dispuut, conversatie, redevoeering, het groteske) die ingezet kunnen worden om het publieke debat te voeren. Zo stelt literatuur anderen in staat het voorbeeld te volgen en de eigen mening met meer kracht te verkondigen.

We zien op grond van het voorafgaande voor literaire werken zeven functies in het proces van vroegmoderne publieke opinievorming. Literaire werken konden: 1) iets op de agenda zetten; 2) meningen verkondigen; bevestigen of bestrijden en argumenten aan een debat toevoegen; 3) gebruikt worden voor instructie, informatievoorziening en verhoging van het kennisniveau van het publiek; 4) dienen als middel tot beschaving, en burgers en anderen toerusten om scherper waar te nemen en hun mening op een effectieve manier onder woorden te brengen; 5) dienen voor groeps- en factievorming (zoals psalmen, martelaars- en geuzenliederen, maar bijvoorbeeld ook de Mechelse pasquil); 6) ingezet worden in de strijd om het opinieleiderschap en 7) gebruikt worden om mensen gericht aan te zetten tot bepaald gedrag of een bepaalde actie.

Door het gebruik van dialogen en debattechnieken maakten veel vroegmoderne literaire teksten bovendien de belangrijke thema's, argumenten en hoofdrolspelers in het maatschappelijk debat aanschouwelijk voor een breder publiek. Literaire cultuur kan gezien worden als een broedplaats voor ideeën: in vroegmoderne teksten werden grenzen verkend (en geregeld overschreden). In literaire teksten werd geëxperimenteerd met vormen en opvattingen en werden ideeën uit andere circuits of andere regio's door een lokale stem verwerkt. Omgekeerd konden lokale stemmen worden verwerkt in Latijnse teksten, gericht op internationale publieken.

In deze bijdrage hebben we duidelijk gemaakt dat het ontstaan van publieke opinievorming door Habermas cum suis ten onrechte in de achttiende eeuw is gesitueerd, en eveneens ten onrechte aan de drukpers en het ontstaan van regelmatig verschijnende nieuwsberichten is gekoppeld.

53 Zie Fox, 'Rumour, News and Popular Political Opinion'. Hij wijst op de rol van via populaire literatuur verbreide verhaalsjablonen in het politieke voorstellingsvermogen van het Engelse publiek.

Bovendien is voor onderzoek naar de sociale praktijken van opinievorming ook Habermas' criterium onhoudbaar dat de publieke opinie pas kan uitgroeien tot een belangrijke maatschappijkritische autoriteit wanneer ze de uitkomst is van een strikt-rationele argumentatie. De vroegmoderne literatuur was één van de middelen waarmee – ook niet-rationele – opvattingen werden verkondigd en maatschappelijke problemen werden behandeld. Zo kon literatuur, van hoog tot laag, een instrument zijn in publieke opinievorming en moet het gebruikt worden in onderzoek naar de vorming van vroegmoderne publieke opinie. ◀

**Jan Bloemendal** (1961) is senior onderzoeker bij het Huygens Instituut (KNAW) en bijzonder hoogleraar Neolatinistiek Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich bezig met Erasmus, theater, Latijnse poëzie, receptie van de klassieken, receptie van Nederlandse literatuur in het buitenland en emblematiek. Enkele publicaties: 'König von Gottes Gnaden? Der gute und der böse Monarch auf der frühmodernen Bühne in den Niederlanden bis ca. 1625 anhand der Davidspiele', in: C. Meier, B. Ramakers en H. Beyer (eds.), *Akteure und Aktionen. Figuren und Handlungstypen im Drama der Frühen Neuzeit* (Münster 2008) 289-319; J. Bloemendal (ed.), *Georgius Macropedius, Verzameld toneel* (Amersfoort 2008); J. Bloemendal en Ph. Ford (eds.), *Neo-Latin Drama. Forms, Functions and Receptions* (Noctes Neolatinae. Beihefte zu: Neulateinisches Jahrbuch – Journal of Neo-Latin Language and Literature; Hildesheim 2008). Email: jan.bloemendal@huygensinstituut.knaw.nl.

**Arjan van Dixhoorn** (1973) is postdoc onderzoeker van het FWO-Vlaanderen bij de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij doet onderzoek naar publieke opinievorming en de rol van literaire culturen in de geschiedenis van de *civil society* in het vroegmoderne Europa. In zijn huidige project bestudeert hij de relatie tussen de rederijerscultuur van Antwerpen en de ontwikkeling van volkstalige kennisculturen tussen 1450 en 1650. In 2009 verscheen *Lustige geesten. Rederijers in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 2009) met bijbehorende website [www.lustigegeesten.nl](http://www.lustigegeesten.nl). Met Susie Speakman Sutch redigeerde hij *The Reach of the Republic of Letters. Literary and Learned Societies in Late Medieval and Early Modern Europe* (Leiden 2008). In 2006 publiceerde het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn essay *De stem des volks. Publieke opinie, opinieonderzoek en democratie*. In de winter van 2007-2008 was hij Fulbright Junior Scholar aan de University of California te Los Angeles. Email: arjan.van.dixhoorn@telenet.be.